

SİYASAL KATILIM VE KANAATLER AÇISINDAN DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNE GENEL BAKIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif ETGÜ*

I. GİRİŞ

Düşünme, insan beyni tarafından yerine getirilen hem fiziki hem de felsefi bir faaliyettir. İnsanı diğer canlılardan ayıran düşünme, ifadenin kaynağını oluşturur¹. Düşünce; düşünme sonucu varılan, düşünmenin ürünü olan görüş, mütalaa, fikir, niyet ve tasarımlara verilen isimdir. Diğer bir anlatımla düşünce, dış dünyanın insan zihnindeki yansımaları ifade etmektedir². Aslında insanın bilinçli olarak yapmış olduğu tüm faaliyetlerin temelinde düşünce bir yönüyle yer almaktadır.

Düşünce özgürlüğü ise düşüncenin dış baskı ve yasaklarla sınırlandırılmaması, bunların etkisinden bağımsız olması demektir. Gerçekten de düşünce özgürlüğü, her şeyden önce, herkesin istediği kanaate sahip olmasını ifade eder. İkinci olarak düşünce sahibinin, sahip olduğu bu kanaatleri açıklamaya zorlanamamasını içerir. Üçüncü ve daha önemli olan bir husus ise, kişinin düşüncelerini açıklaması halinde bile bundan dolayı kınanamamasını kapsar. Kuşkusuz düşüncelerin açıklanması da herkesin düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, görsel ve benzeri yollarla açıklayabilmesini öngörür³. Görüldüğü üzere düşünce

---

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Ali Okumuş, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de İfade Hürriyeti*, Adalet y., Ankara 2007, s. 46; Benzer tanımlar için bkz. Mustafa Yıldırım, “*Düşünce Özgürlüğü Üzerine*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 40, S. 1, Ankara 1999, s. 189; Ömer Korkmaz, *Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü ve Sınırları*, Yetkin y., Ankara 2014, s. 21.

² Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Ankara 2011, s. 742.

³ Nihat Bulut, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye’de Siyasal Katılım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998,

özgürlüğü, sadece bireyin iç dünyasında kalan düşünceleri değil, düşündüklerini çeşitli yollarla açıklayabilme olanağını da kapsamaktadır. Esasen düşünce özgürlüğünden de anlaşılan budur. Önemli olan düşüncenin ifade edilmesi anlamında düşünce özgürlüğüdür⁴. Siyasal katılım ve kanaatler açısından önemli olan da düşünce özgürlüğünün bu yönüdür.

Pek çok esere konu olan ve tarih boyunca tartışılan bir kavram olarak düşünce özgürlüğü çok kapsamlı bir kavram olarak karşımızda durmaktadır. Bu kadar kapsamlı bir kavramı makale düzeyinde anlatılabilmesi kuşkusuz mümkün değildir. Amacımız düşünce özgürlüğünü bütün boyutları ile açıklamak değildir. Sadece siyasal katılım ve bu bağlamda kanaatlere etkisi bakımından çok önemli bir insan hakkı olan düşünce özgürlüğünü, bu yönüyle ana hatlarıyla sunmaktır. Böylece düşünce özgürlüğünün siyasal katılım açısından taşıdığı önemi vurgulamaktır. Özellikle siyasal katılıma etki eden temel bir unsur olarak kanaatlerin oluşumunda; düşünce özgürlüğünün oynadığı role dikkat çekmek makalenin temel amacını oluşturmaktadır.

Makalede izlenen plan çerçevesinde öncelikle kanaatler ve düşünce özgürlüğü ilişkisi üzerinde durulacaktır; devamında düşünce özgürlüğünün içeriği hakkında bilgi verilecektir. Özellikle düşünce özgürlüğü ile yakından bağlantılı haklar olarak karşımıza çıkan; kitle iletişim özgürlüğü, bilim-sanat özgürlüğü ve ifade özgürlüğü hakkında bu bağlantısını ortaya koyacak bilgiler sunulacaktır. Yanı sıra düşünce özgürlüğünün totaliter, otoriter ve demokratik sistemlerde nasıl sınırlandırıldığı belirlenecektir. Demokratik sistemlerde düşünce özgürlüğünün sınırları anlatılırken Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi temelinde konu ele alınmıştır. Makalemiz Türkiye’de düşünce özgürlüğünün tarihi süreçte geçirdiği evrelerin anayasal plandaki yansımalarının takip edilmesi ile sonuçlandırılacaktır.

---

s. 150; Bülent Tanör, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS y., İstanbul 1990, s. 89; Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. bs., Seçkin y., Ankara 2009, s. 223.

4 Benzer yönde bkz. Özcan Özbey, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları”, AÜHFD, C. 62, S. 1, Ankara 2013, s. 94; Fazıl Hüsnü Erdem, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, Ankara Barosu Dergisi, S.1, Y. 1998, s. 8.

II. KANAATLER VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ

Siyasal katılım, vatandaşların yerel ya da merkezi düzeyde devlet organlarının alacağı kararları etkilemek amacıyla giriştikleri, temelinde hukuk devleti ilkesine uygun, kendilerince veya başkalarının tasarlanmış, örgütlü ya da örgütsüz davranışların tamamıdır⁵. **Siyasal katılım** ile ilgili tanımlara bakıldığında yönetilenlerin; yöneticilerin seçiminde ve yönetimin yapacağı işlerde yol gösterici rol oynamaları üzerine vurgu yapıldığı görülmektedir⁶. Siyasal katılım iki taraflı bir olgudur. Taraflardan birisi etkileyen konumunda bulunan vatandaşlardan oluşurken, diğeri etkilenen durumunda olan devlet ve devlet erkini kullanan siyasal iktidardan meydana gelmektedir. Esasen bu iki taraflı ilişkinin döngüsel bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü devletin faaliyetleri de siyasal katılımın şeklini ve içeriğini etkilemektedir. Bundan dolayı devletin siyasal sistemi ve yönetim tarzı ile siyasal katılım düzeyinin, devletten devlete değiştiği de ifade edilebilir⁷.

Kişiler siyasal katılım faaliyetleriyle hukuk devleti ilkesini zedeleyecek biçimde, insan haklarını ihlal etmemeli, şiddet ve terörü bir yöntem olarak kullanmamalıdır⁸. Bunun dışında siyasal iktidarı etkilemeye yönelik davranışları ya da siyasal katılım faaliyetlerini belli bir sayıyla sınırlamak mümkün değildir. Siyasal katılım, bireylerin siyasal otoritelerin kararlarını etkilemek için giriştikleri eylemleri ifade ettiğine göre birey bu eylemleri dilekçe vermek, talepte bulunmak, mektup yazmak...vb. suretiyle tek başına kullanabileceği gibi; oy vermek, siyasal parti içinde faaliyette bulunmak, baskı grubu üyesi

---

⁵ Bulut, *Siyasal Katılım*, s. 10.

⁶ Siyasal katılım/katılma hakkında yapılan tanımlamalar için bkz. Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin y., Ankara 1996, s. 25-26; Davut Dursun, *Siyaset Bilimi*, 7. bast., Beta y., İstanbul 2014, s. 234; Erol Turan, “*Siyasal Katılma*”, in. *Siyaset Sosyolojisi*, Ed. Orhan Gökçe, Çizgi Kitabevi, Konya 2016, s. 197-198; H. Musa Taşdelen, *Siyaset Sosyolojisi*, 4. bs., Kocay y., İstanbul 2015, s. 166-168.

⁷ Siyasal katılım; bir süreç içinde birçok etkileşim kısıtlarını barındıran ve etkileşim sonucuna göre şekillenen bir olgu olarak da nitelendirilmiştir. Bkz. Hüseyin Yağmur, *Sosyal Medyanın Siyaset ve Kamuoyunu Yönlendirmedeki Rolü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 26.

⁸ Ancak yasal-yasal olmayan, barışçı ya da şiddete dayalı olması gibi farklar bir kenara itilerek ‘her türlü faaliyetin’ siyasal katılma olarak nitelendirilmesi hakkında bkz. Dursun, s. 234; Turan, s. 197.

olarak faaliyette bulunmak, mitinglere katılmak...vb. suretiyle başkalarının eylemleriyle uyum içine girerek de yapılabilir.

Siyasal katılım kapsamında siyasal karar alma sürecini etkileyen faktörler içerisinde yer alan “kamuoyu”, çoğulcu toplum yapısı içerisinde farklı amaç ve isteklerin, kitlesel olarak duyurulmasını sağlamaktadır. Halkın tümünün ya da grupların kanaatlerinin öğrenilmesi ve siyasal iktidarın bu kanaatlerden etkilenmesi beklenen bir olgudur⁹. Aynı zamanda yönetenlerin kararlarının da kamuoyuna hesap verebilir hale getirilmesi gerekmektedir¹⁰. Kamuoyu kavramını oluşturan sözcüklerden “kamu” sözcüğü hukukta olduğu gibi bütün yetişkin üyeleri ile toplumun tümünü değil, sosyoloji biliminde kullanılan grup ile eş anlamlı olarak belli özelliklere sahip kişilerin oluşturduğu sosyal bir grubu ifade etmektedir¹¹. Kamuyu oluşturan insan topluluğu; farklı meslekten, sınıftan, kültür ya da yaşam düzeyinden gelen; belirli bir kamusal sorunun çözümünde diğerlerinden farklı, çeşitli çıkar ve tavır birliği içinde bulunan; fiziksel olarak ayrı yerlerde bulunmaları nedeniyle, birbirlerini etkilemeleri son derece güç ve aralarındaki ilişki gevşek olduğundan ortak hareket etmeleri her zaman söz konusu olmasa da belli bir konuda kurallar ve usul üzerinde anlaşmış isimsiz gruplardır¹².

Kamuoyu kavramında yer alan “oy” sözcüğü, kanaat anlamına gelmektedir. Kanaat; “kanış, kanı, inanç, düşünce¹³”leri bünyesinde bulunduran kanıda olma, inanma, **ikna olma manasında kullanılmaktadır**¹⁴. **Ancak kamuoyu kavramı içinde kullanılan kanaat;** rasyonel, kesin, pozitif bilgiye dayanmaktan ziyade duygu ve izlenimden daha güçlü bir görüşü karşılayan bir kavram olarak karşımıza

9 Bihterin Dinçkol, *Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi- Kamuoyu*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Y. 5, Sayı: 10, Güz 2006/2, İstanbul, s. 50.

10 Robert Post, *Participatory Democracy and Free Speech*, Virginia Law Review, Vol. 97, No. 3 (May 2011), in. <http://www.jstor.org/stable/pdf/41261516.pdf> (31.12.2017), s. 482.

11 Dinçkol, *Kamuoyu*, s. 50. Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 39. bs., BB101 y., Ankara 2015, s. 160-161.

12 Dinçkol, *Kamuoyu*, s. 50.

13 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 1293.

14 Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Genişletilmiş 5. bs. Yetkin y., Ankara 1996, s. 436.

çıkılmaktadır. Bireylerin kanaatleri kişisel özelliklerinin, içinde yaşadıkları sosyal çevre ve grupların, kitle iletişim araçlarının, kamuoyu önderlerinin etkisi ile oluşmaktadır¹⁵. Kamuyu oluşturan kişilerin çeşitli yollarla etkilenmesinden doğması nedeni ile oyu oluşturan kanaatler; durağan yani statik değil, değişken bir nitelik taşımaktadır¹⁶. Kamuoyu “belirli bir zamanda, belirli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna ya da gruplarına hâkim olan kanaat¹⁷” şeklinde tanımlanabilir. Burada kanaatlerin sağlıklı bir şekilde oluşmasında düşünce özgürlüğünün taşıdığı hayati rol hemen göze çarpılmaktadır. Şöyle ki, kişinin içinde bulunduğu çevre özgürlükçü değilse, kitle iletişim araçları üzerinde sansür gibi baskılar varsa ve kamuoyu önderlerinin düşüncelerinin kamuya ulaşması engelleniyorsa böyle bir ortamda kanaatlerin sağlıklı bir biçimde oluştuğundan söz etmek mümkün değildir. Kanaatlerin oluşumunun kısıtlandığı böyle bir siyasi sistemin de tam manası ile çoğulcu demokratik bir sistem olduğu düşüncesi bir yanılsamadan öteye geçememektedir. Çünkü çoğulcu demokrasiler farklı görüşlerin bir arada yaşadığı toplumlardır¹⁸.

15 Kapani, *Politika*, s. 162 vd; Ayrıca bkz. Mehmet Gönülöbol, “*Kamuoyu ve Dış Politika*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 4, Ankara 1968, s. 103-105; Orhan Gökçe, *Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı*, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Dergisi Kurgu, S. 14, Eskişehir 1996, s. 211 vd; Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 8. bs., İmge y., Ankara 2010, s. 202 vd.

16 Dinçkol, *Kamuoyu*, s. 50; Mehmet Akad/ Bihterin Vural Dinçkol/ Nihat Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, 13. bs., Der y., İstanbul 2017, s. 351.

17 Bu tanımın devamında Yüksel, etkililik ögesine de vurgu yapmaktadır. Tanım ve ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Yüksel, “*Kamuoyu Oluşturma*” ve “*Gündem Belirleme*” Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir 2007/1, s. 572; Yağmur, s. 41; Ayrıca çeşitli kamuoyu tanımları için bkz. Yağmur, s. 40-42; Hasan Yurdakul, *Medya ve Siyaset Perspektifinden Kamuoyu*, Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR), C. 1, S. 2, 2016, s. 83-84.

18 Çoğulcu demokrasi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Yavuz, “*Çoğulcu Demokrasi ve İnsan Hakları*”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIII, Y. 2009, S. 1-2, Ankara, s. 284 vd; Oktay Uygun, “*Demokrasinin Çoğunlukçu ve Çoğulcu Modelleri: İki Bin Beş Yüz Yıllık Bir Tartışmanın Analizi*”, in. Kamu Hukukçuları Platformu ‘Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları’ Toplantısı, Türkiye Barolar Birliği yayını, Ankara Ocak 2011, s. 34-35; Taşdelen, s. 96-100; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 11. bs. Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 241-243; Çoğunlukçu demokrasilerde siyasi katılıma

Kanaatlerin serbestçe oluşması, özgürlükçü bir ortam gerektirdiği kadar kanaatler sonucu oluşan kamuoyu, siyasal iktidarı, demokrasinin temelinde yer alan ulusun iradesini göz önünde bulundurmaya yönlendirerek, özgürlüklerin korunmasını sağlar¹⁹.

Düşünce özgürlüğü çerçevesinde düşüncenin açıklanması; bireysel gelişimin sağlanmasında, demokratik kamuoyunun sağlıklı hale gelmesinde ve demokratik meşruiyetin sağlanmasında hayati rol oynamaktadır²⁰. Düşüncelerin serbestçe açıklanabilmesi ve serbest tartışma ortamının oluşturulması özgürlükçü demokrasinin işleyebilmesi için vazgeçilmez bir koşuldur²¹. Her şeyden önce bir konuda kamuoyunun varlığından söz edebilmek için, şüphesiz ilgili konuda halkın bilgilenebilmesi/ bilgilendirilebilmesi gerekmektedir²². Olaylar ve onların doğurduğu sorunlar üzerinde serbestçe fikir yürütebilme, yorum ve tenkit yapabilme, tartışabilme imkânlarının mevcut olması bir toplumda gerçek anlamda, aydın bir kamuoyunun varlığı için şarttır. Böylece kamuoyu çeşitli fikirlerin, değişik yorumların, çatışan tezlerin açıkça ortaya döküldüğü ve tartışıldığı bir ortamda gelişip ve olgunlaşabilir²³. Böyle bir ortamın sağlanması kanaatlerin oluşumunda düşünce özgürlüğünün sağlanmasının ne derece önemli olduğunun bir göstergesidir.

---

gerek olmadığı, buna izin verilen mekanizmalarında yeterli düzeyde gelişmediği ifade edilmiştir. Bkz., Turan, s. 201.

- 19 Dinçkol, *Kamuoyu*, s. 51; Siyasal katılımın etkin olabilmesi için demokrasinin taşınması gereken özellikler hakkında bkz. Turan, s. 202; Hükümet politikalarının da kamuoyunu etkilemesi olasılığı hakkında bkz. David L. Weakliem, “*Kamuoyu, Siyasi Tutumlar ve İdeolojiler*”, Çev. Duygu Tanış, in. Thomas Janoski ve diğerleri, *Siyaset Sosyolojisi*, 2. bs, Phoenix y., Ankara 2013, 304-306.
- 20 Osman Can, “*Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*”, Anayasa Yargısı 19, Anayasa Mahkemesi y., Ankara 2002, s. 508.
- 21 Zafer Gören, “*Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Y. 12, S. 24, İstanbul Güz 2013, s. 32; Sabahattin Nal, “*Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 4, Ankara 2002, s. 66; T. Ayhan Beydoğan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türk Hukukunda Siyasal İfade Hürriyeti*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2003, s. 14.
- 22 Gönübol, s. 96.
- 23 Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 7. bs. (Tıpkı bası), Yetkin y., Ankara 2013, s. 267.

Gerçekten de kanaatler, düşünce özgürlüğüyle yakın bir bağlantı içindedir²⁴. Düşünce özgürlüğü **sadece kanaatlerin açıklanmasını tehlikeye koyan her şeye karşı güvenceleri değil; farklı** siyasal, felsefi ya da dinsel inançları nedeniyle bireylerin rahatsız edilmemesini veya bunların benimsenmesini engelleyen her olumsuz etmene karşı güvenceyi de gerekli kılmaktadır. Kanaatleri yönünden farklı olma hakkı, kişinin kanaatlerinin hizmet ya da fedakârlıkta bulunması için hesaba katılmaması güvencesini sağlar. Eşitlik ilkesinden çıkan bu güvenceye göre farklı olma hakkı kamu hizmetlerinde, ne ilgiliye ek ödevler yükleyebilir ne de onu belli olanak ve hizmetlerden yoksun kılabilir; dolayısıyla kamu işlerinde ayırım yapılmamasında anlam kazanır²⁵.

III. DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN İÇERİĞİ

Genel olarak her tutum ya da davranışın düşünsel bir birikimin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şey siyasal katılım için de geçerlidir. Dahl'ın, siyasal katılımın boyutlarını ele alırken, bilgiyi eylemin önüne koyması ve bu ikisi arasındaki ilişkiye dikkat çekmesi bu bağlamda dikkate değer bir husustur²⁶. Düşünce özgürlüğü; insanın karşılaştığı bütün sorunlara vermek istediği yanıtları, kendi kendine seçebilmesi ya da şahsen hazırlayabilmesi, bireysel ve sosyal davranışlarını da bu yanıtlara uydurabilmesi olanağıdır²⁷. Seçebilmek için insanın hapisane dışında olması veya diğer insanların maddi baskısı altında olmaması yetmez; aynı zamanda insan bilgili, akılcı bir seçim yapabilme yeteneğine de sahip olmalıdır. İçinde yaşadığı toplumu ve çevresindeki dünyayı anlamalıdır. Kendisini, yeteneklerini ve isteklerini kavrayabilmeli, toplumsal olaylara karşı aktif bir ilgisi bulunmalıdır²⁸.

24 İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 6. bs., İmge Kitabevi y., İstanbul 2002, s. 336.

25 Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 337.

26 Robert A. Dahl, *Modern Political Analysis*, Yale University Press, New Jersey 1964 s. 57'den aktaran Bulut, *Siyasal Katılım*, s. 146; ayrıca bkz. Dursun, s. 235-236.

27 Erdoğan Teziç, "*Türkiye'de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü*", Anayasa Yargısı 7, Anayasa Mahkemesi y., Ankara 1990, s. 33.

28 Niyazi Öktem, *Özgürlük Sorunu ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi y., İstanbul 1977, s. 269-270.

Kuşkusuz bu özgürlük, insanın gerçek addettiğini başkalarına iletme imkânını da içerir²⁹. Düşünme sonucu başkalarına iletilen ürünler ki bunlar fikirleri, anlayışları, kanaatleri, inançları, gereklilik önermelerini vb. kapsamaktadır. Kapsam dışında kalan ise bilgilerdir. Çünkü bilgi önermelerinin onları ortaya koyandan bağımsız bir nesnesi bulunmaktadır. Böylece bilgiler çeşitli yollardan doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir³⁰. Fakat kanaatler ve inançlar gibi diğer düşünsel ürünler kişiseldir. Kişisel olması objektif olarak reddetmenin mümkün olmaması sonucunu doğurur. Yani bir kişinin düşüncesi bir kişi için doğru bir başkası için ise yanlış olarak kabul edilebilir. Fakat kişinin düşüncelerinin dış dünyada yankı bulabilmesi için açıklanmış olması gerekmektedir. Öyleyse düşünce özgürlüğü, hem insanın kendi kendine bir yol tutabilmesi hem de tuttuğu bu yolu başkalarıyla paylaşabilmesinin bir aracıdır. Düşüncenin açıklanmasında, var olan duruma ilişkin sübjektif bir değerlendirmenin dış dünyaya aktarımı söz konusudur³¹.

Düşünce dışı vurulmadığı takdirde belki bir özgürlük olarak bile nitelendirilemeyebilir, çünkü dışı vurulmayan düşünceler hukuk düzeninin içerisinde değildir. Dışı vurulmayan düşünceleri keşfetmek mümkün değildir. Düşüncelerin hukuk düzeninin konusu içine dâhil olması, açıklanması ile mümkündür³². Bu nedenle soyut olarak düşünce özgürlüğünün varlığından söz etmek bir anlam taşımaz. Gerçek anlamda

29 İbrahim Ö. Kaboğlu, “*Düşünce Özgürlüğü (Avrupa Ölçütleri ve Türkiye)*”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 15/1, TODAİE, Ankara 1993, s. 45.

30 İoanna Kuçuradi, “*Düşünce Özgürlüğü: Nedir Acaba?*”, in. *Düşünce Özgürlüğü*, Hazırlayan Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 24; Bilimsel bilginin bulunduğu yerde artık bilim ve sanat özgürlüğünden bahsetmek gerekecektir. Bkz. Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi y., İstanbul 1969, s. 20-22.

31 Zeki Okur, “*İş Hukukunda İşçinin Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*”, Kamu-iş; C. 8, S. 4, 2006, in . <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/842.pdf> (11.11.2016), sayfa numarası belirtilmemiş.

32 Ahmet Mumcu/ Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 7. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2015, s. 145; Reyhan Sunay, *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2001, s. 6; Beydoğan, s. 22; Buna karşılık Tanör, düşüncelerin açıklanmaya zorlanamaması ve kimsenin düşünceleri dolayısıyla kınanamaması gibi hususlar dolayısıyla dışı açıklanmamış olsalar bile, hukukun bu konuda söyleyecekleri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s. 14.

düşünce özgürlüğünden söz edebilmek için, bazı koşulların bulunması gerekir. Bunların başında, insanın serbestçe düşüncelere ve bilgilere ulaşabilmesi, onlardan haberdar olabilmesi gelir³³. Bilgilere ulaşabilmek için kişinin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal ortamında etkisi büyüktür. Öncelikle kişilerin en azından okuyup yazacak kadar bir eğitim almış olmaları gerekir ki gazete ve kitap gibi yazılı kaynaklardan bilgi edinebilsin. Fakat en azından okuyup yazacak kadar eğitim görmede ise devletin eğitim sisteminin düşüncelerin oluşumuna etkisi karşımıza çıkmaktadır. Devlet, yapmış olduğu propaganda ve eğitim yoluyla özgürce düşünmeyi ortadan kaldıracaktır. Gerçekten de bir toplumda küçük yaşlardan başlayarak belli bir yönde düşünmeye koşullandırılmış çocukların, sonradan istedikleri gibi düşünmekte ve düşüncelerini yaymakta baskıyla karşılaşmamaları, o toplumda düşünce özgürlüğü bulunduğu anlamına gelmemektedir³⁴. Gerçekten de eğitim sisteminin özgürce düşünmeyi teşvik edecek şekilde düzenlenmiş olması düşünce özgürlüğünün daha oluşum aşamasında karşı karşıya kalabileceği önemli bir sorunu bertaraf eder.

Diğer taraftan asgari bir yaşam koşuluna sahip olmak düşünce özgürlüğü bakımından önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişi; gazete, kitap, televizyon alabilecek **seviyede bir yaşam standardına sahip olmalıdır ki; akşam ne yiyeceğini, nerede uyuyacağını** düşünmek yerine daha iyi nasıl yönetilebileceğini düşünsün. Burada yeri gelmişken hemen demokrasilerin güçlenmesinde ve istikrar kazanmasında orta sınıfın güçlü olmasının olumlu etkisini de vurgulamak gerekir³⁵.

Fikir ve kanaatlere ulaşabilme olanağı ve serbestlik, düşünceye hammadde sağlar. Bilgilenme düşünme yetisini geliştirici etkiye sahiptir.

---

33 Özbey, s. 95; Ayrıca bkz. Korkmaz, s. 40.

34 Vehbi Hacıcadıroğlu, “*Bilginin Sağladığı Özgürlük*”, in. Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 31; Ayrıca bkz. John Bury, Düşünce Özgürlüğünün Tarihi, Çev. Durul Bartu, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul 1978, s. 236-237; İbrahim Özden Kaboğlu, “*Bilim ve Sanat Özgürlüğü*”, in. İnsan Hakları, YKY y., İstanbul 2000, s. 121.

35 Özgürlük, adalet, güvenlik ve barışın sağlanmasında gelir ve refahta ortaya çıkan artışların olumlu etkileri hakkında bkz. Hüsnü Erkan, “*Çağdaş Topumlarda İnsan Haklarının Etkinleştirilmesine Yönelik Toplumsal Politikalar*”, in. Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişimi Sempozyumu, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu y., İzmir 9 Eylül 1992, s. 58-59.

Haber, bilgi ve belgelere ulaşabilme şeklinde tanımlanabilecek enformasyon hakkı; kanaat oluşturma ve düşünme olanağı sağladığı için düşünce özgürlüğünün ön koşulu ya da temel ögesidir³⁶. Aslında burada da döngüsel bir etkileşimden bahsetmek daha yerinde olur. Çünkü haber bilgi, belge, fikir ve kanaatlere serbestçe ulaşılarak oluşan düşünceler karşımıza bir fikir, bilgi veya kanaat olarak çıkmaktadır. Yeni oluşan kanaatlerin özgür bir ortamda başkalarına sunulması, diğerlerinin düşüncelerinin oluşumunda hammadde olarak kullanılmakta, böylece düşünceler karşılıklı etkileşim içinde sürekli bir gelişim gösterme eğilimindedir.

Edinilen düşüncelerin tek başına ya da başkalarıyla birlikte (dernek, toplantı...) ve çeşitli yollarla (söz, basın, resim, sinema... gibi) serbestçe başkalarına aktarılabilmesi ve yayılabilmesi de bu özgürlüğün bir başka koşuludur³⁷. Geline nokta bir tek düşünce özgürlüğünden değil topluca bir düşünce özgürlükleri alanından söz edilebilir³⁸. Bu alana düşünce ile birlikte, din ve vicdan özgürlüğü, kitle iletişim özgürlüğü, bilim ve sanat özgürlüğü³⁹, toplantı ve gösteri özgürlüğü, ifade özgürlüğü gibi özgürlükler de dâhildir.

A. Kitle İletişim Özgürlüğü

Demokratik düzende, bireyin düşüncesini açıklama özgürlüğüne sahip olması, siyasal sistemin temel taşlarından. Düşüncenin her türlü araçla açıklanması, açıklanan düşünceye paydaş sağlanması; düşünceyi gerçekleştirmek, gerçekleştirmeye konusunda ikna etmek, düşünce

³⁶ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 336; Yılmaz Aliefendioğlu, “*Düşünsel Özgürlük*”, *İnsan Hakları Yıllığı*, TODAİE y., C. 17-18/1, Ankara 1996, s. 12; Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s. 24; Erdem, s. 8.

³⁷ Bkz. Özbey, s. 96.

³⁸ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi y., Diyarbakır 1989, s. 25; Mehmet Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 6. bs., Legal y., İstanbul 2007, s. 1450; Nihat Bulut, *Sosyal Haklar*, On iki Levha y., İstanbul 2009, s. 39; Korkmaz düşünce özgürlüğünün oluşabilmesi için kanaat özgürlüğü, düşünceyi açıklama ve yayma özgürlükleri gibi kurucu unsurlar ve ön-koşulların varolması gereğini ‘düşünce özgürlüğünün bileşenleri’ şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Korkmaz, s. 48.

³⁹ Sanat özgürlüğü için bkz. Bilge Bingöl, “*Sanat Özgürlüğü*”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara 2011, s. 92 vd.

etrafında örgütlenmek gibi girişimler demokraside çoğulculuk, uzlaşma ve saydam yönetimi sağlama gibi fonksiyonları yerine getirir⁴⁰.

Kitle iletişim özgürlüğü (KİÖ) hem basın özgürlüğünü hem de görsel işitsel iletişim özgürlüğünü kapsamaktadır. Salt düşüncenin kişinin iç dünyasında kalmaması gereği ve açıklanmayan düşüncenin dış dünya bakımından önemli sayılmaması bu özgürlüğün önemini göstermektedir. Modern toplumlarda gerçek anlamda düşünce özgürlüğünden söz edilebilmesi KİÖ sağlanmasına bağlıdır. Çünkü modern toplumlar yüz yüze iletişimin etkinliğini yitirdiği toplumlardır. Bu tür toplumlarda haber almanın yetkin araçları kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişim araçları hem haberdar olmada hem de kamuoyunun taleplerini ileterek karar alma sürecinde etkili olurlar⁴¹.

B. Bilim ve Sanat Özgürlüğü

Bilim ve sanat özgürlüğü; bilim ve sanatları serbestçe öğrenme, araştırma, yayma ve öğretme haklarını içermektedir. Bilim ve sanat eserlerinin toplumsal işlevi, bu özgürlüğün hukuki rejim ve yaptırım açısından daha mutlak bir özgürlük rejiminden faydalanmasını zorunlu kılar. Çünkü fikir üretmenin en yüce değer ve biçimleri; bilim ve sanat eserleridir. Bilim ve sanatlar sadece bilim insanlarını aydınlatmakla kalmaz aynı zamanda siyasi konularda sağlam ve derin bilgiler üretmek ve bunları yaymakla, insanları bilinçli bir biçimde davranmaya ve toplumun kaderiyle ilgilenmeye iter⁴².

Bilimsel bilginin sıradan bilgidan farklı olması, onun kanaatlerin oluşumuna kaynaklık etmesine yol açar. Kanaatler genellikle bilimsel bilgiler temelinde oluşur ya da dayanak noktası bulur. İnsanlar siyasi kanaatlerine taraftar kazanırken bilim ve sanatlardan büyük ölçüde faydalanırlar.

---

40 Çetin Özek, “*Kitlesel İletişim Özgürlükleri*”, in. İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 153; Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 269.

41 Bulut, *Siyasal Katılım*, s. 161-162, Sağlıklı bir kamuoyunun oluşmasının özgürlükçü demokratik bir sisteme ihtiyaç duyduğu ve kitle iletişim, ifade ve haberleşme özgürlüklerinin önemi hakkında bkz. Yüksel, s. 573-574.

42 Ayrıca bkz. Kaboğlu, *Bilim ve Sanat Özgürlüğü*, s. 122 vd; Korkmaz, s. 84-86.

C. İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğü, bir düşünce, kanaat, inanç, tutum veya duygunun barışçı yoldan açığa vurulmasının serbest olması demektir⁴³. Düşünce özgürlüğü, “düşünce”nin kendisinden çok bir düşünce ya da kanaatin sahibi olarak özneyi koruyan bir özgürlük iken; ifade özgürlüğü, etkileri bakımından kişinin de korunması anlamına gelmekle birlikte asıl olarak; nesneyi yani ifade edişin dış dünyada kendini gösteren çeşitli ifade şekillerini korumaktadır⁴⁴.

Mill, ifade özgürlüğü konusuna, insan zihnine verdiği önemi vurgulayarak başlamaktadır. O’na göre, toplumun hem kurucu gücü hem de değişim dinamiği insan zihnidir. İnsan zihninin ürünü olan düşünce ve bunun özgürce ifade edilerek tartışılması, toplumsal ve tarihsel değişimin motor gücünü oluşturur⁴⁵. Mill, düşünce ve ifade özgürlüğünün **insanlığın bütün mutluluklarına kaynaklık eden düşünsel mutluluk için zorunlu olduğunu** temelde dört gerekçeye dayandırmaktadır. Öncelikle düşünce susmaya mecbur edilmesine rağmen doğru olabilir. İkinci olarak susturulan düşünce yanlış dahi olsa, onda bazı hakikatlerin bulunması mümkündür. Yani herhangi bir konuda ortak genel düşünce veya baskın gelen düşünce nadiren hakikatin tamamı olabilir ya da hiçbir zaman olamaz. O halde hakikatin tamamlanması veya bulunması ancak düşüncelerin çarpışması yoluyla ortaya çıkabilir. Üçüncü olarak doğruluğu inkâr edilemez olarak kabul edilen bir düşünce, gerçeğin bütünü bile olsa böyle bir düşünceye ciddi olarak itiraz edilemediğinde, düşünceye bir peşin hüküm olarak inanılır. Dördüncü olarak böylece asıl doktrinini anlamını kaybetmesi tehlikesi vardır. Bu durumda doğma, bütünüyle etkisiz, gereksiz yer işgal eden; fakat hakiki ve yürekte

43 Mustafa Erdoğan, “İfade Özgürlüğü ve Sınırları”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul 2007, s. 19; Enver Bozkurt/ Süleyman Dost, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 7, S. 1, Isparta Y. 2002, s. 47.

44 Erdoğan, *İfade Özgürlüğü*, s. 21; Ayrıca bkz. Adnan Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2003, s. 13 vd.; Beydoğan, s. 27 vd.; Bu ifade edişin; tiyatro oyunu sahnelemek, belli bir kıyafeti giymek ya da belli bir topluluğa üye olmak gibi şekilleri olabilir bkz Bozkurt/ Dost, s. 48.

45 Kasım Karagöz, *İfade Özgürlüğü ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Sınırlandırılması Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 10.

duyulan bir kanaatin akıl veya tecrübe yoluyla açığa çıkmasını yasaklayan, sadece görünüşte bir kabul halini alma tehlikesidir⁴⁶.

Fikir ve kanaatlerin açıklanması ve yayılmasının özgür bir ortamda yerine getirilebilmesi çerçevesinde kişinin öncelikle beğenmediği uygulamaları eleştirebilme, inandığı fikirleri başkalarına benimsetme amacıyla propaganda yapabilme özgürlüğü bulunmalıdır. Fikir ve kanaatlerin açıklanmasının kısıtlanması toplumda memnuniyetsizliklere ve kargaşalara neden olmaktadır. Kişileri etkilemek için girişilen bu tip propaganda faaliyetlerinin tek sınırı şiddet kullanımına ortam hazırlanmaması ve zor kullanılmamasıdır⁴⁷.

IV. TOTALİTER VE OTORİTER SİSTEMLERDE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ

Totaliter sistemler demokrasinin karşıtı rejimler arasında yer almaktadır. Totaliter bir sistemde öncelikle devlete hâkim olan bir devlet ideolojisi vardır. Yönetim tek parti tarafından kullanılmakta ve muhalefet üzerinde ağır baskılar bulunmaktadır. Daha doğru bir ifadeyle muhalefete yaşama imkânı tanımayan bir yapılanma hüküm sürmektedir⁴⁸.

Politika faaliyeti tekeline bir partiye tanıyan bu rejimde, devletin resmi gerçeği, partiye mutlak bir iktidar tanıdığı bu ideoloji olmuştur. Aynı zamanda partiye güç ve ruh veren de bu ideolojidir. Bu resmi

46 John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, Çev: Mehmet Osman Dostel, Liberte y., Ankara 2004, s. 99-100; Ayrıca bkz. Henry M. Magid, *Mill and the Problem of Freedom of Thought*, Social Research, Vol. 21, No. 1 (Spring 1954), in. <http://www.jstor.org/stable/pdf/40982370.pdf> (31.12.2017), s. 43 vd.; Schauer, gerçeğin araştırılmasında ve bulunmasında ifade özgürlüğünün hayati rolüne vurgu yapmıştır. bkz. Frederick Schauer, *İfade Özgürlüğü Felsefi Bir İnceleme*, Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2002, s. 21.

47 Sunay, 64; İfade ile diğer insanları aldatma, kandırma, manipüle etme gibi etkileri dolayısıyla hem devlet hem de birey ve topluluklar için tehlike oluşturma potansiyeli, çatışan hakların dengelenmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Bkz. Murat Tümay, *Kişilik Hakları ve Basın Hürriyeti Çatışmasında İfade Hürriyeti Dengesi*, Anayasa Yargısı 32, Anayasa Mahkemesi y., Ankara 2015, s. 357.

48 Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev: Ergun Özbudun, Siyasi İlimler Türk Derneği y., Ankara 1984 (?), s. 25; Bulut, *Siyasal Katılım*, s. 57; Totaliter sistemler hakkında ayrıca bkz. Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasal Rejim Değişimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 47 vd.

gerçeği yaymak için hem kuvvet araçları hem de inandırma araçları kullanılır. Haberleşme araçlarını, radyo, televizyon ve basını devlet veya onu temsil edenler yönetirler. Diğer taraftan ekonomik ve mesleki işlerin çoğu herhangi bir biçimde bizzat devletin bir parçası haline gelmiştir. Devlet ile ideolojisi birbirinden ayrılamaz oldukları için, ekonomik ve mesleki işlerin çoğu, resmi gerçeğin rengini taşır. Artık her şey devletin işi, her iş ideolojiye bağlı olduğundan, ekonomik veya mesleki alanda yapılan bir hata; aynı zamanda ideolojik bir hata olarak görülür. Böylece insanlar tarafından mesleki hayatta yapılan hatalar politikleştirilerek hem polisiye hem de ideolojik olan bir terör oluşur⁴⁹.

Düşünce özgürlüğü böyle bir ortamda ancak devletin (partinin) ideolojisine hizmet etmektedir. Böyle bir ortamda siyasi fikirler ancak iktidarda olan partiyi desteklemek için resmi makamların himayesine konu olabilir.⁵⁰ İdeoloji karşıtı düşüncelere yaşama hakkı tanınmamaktadır. Devlet ideolojisini bireylere kabul ettirmek için yoğun bir propaganda faaliyetine girişerek, kitle iletişim araçları ve eğitim üzerinde yoğun bir kontrol mekanizması kurmuştur⁵¹.

Ancak totaliter sistemlerde dahi derinden ve sessiz bir şekilde süren düşünce hayatından söz etmek mümkündür⁵².

Otoriter sistemlerde totaliter sistemlerde olduğu gibi bir ideolojinin bulunması gerekmez. Bir liderin veya küçük bir grubun kendilerine özgü zihniyetlere sahip olmaları söz konusudur. Bu sistemde yönetici sınıfın biçimsel yönden iyi belirlenmemiş fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarlarını kullandıkları sonucuna varılabilir⁵³. Otoriter sistemleri bir geçiş sistemi olarak da nitelendirmek mümkündür. Yani totaliter sistemden demokratik sisteme geçerken ya da demokrasinin bozulması ile beraber totaliter bir sisteme doğru giden ülkeler otoriter bir yönetime sahip olmaktadır. Otoriter sistemler az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Her ne

49 Raymond Aron, *Demokrasi ve Totalitarizm*, Çev: Vahdi Hatay, Kültür Bakanlığı y., İstanbul 1976, s. 281-285; Benzer şekilde bkz. Küçük, s. 41-42.

50 David Spitz, *Antidemokratik Düşünce Şekilleri*, Milli Eğitim Bakanlığı y., İstanbul 1969, s. 8.

51 Bkz. Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s. 35.

52 Dinçkol, *Kamuoyu*, s. 59.

53 Linz, s. 130.

kadar otoriter rejimlerde bir çoğulculuk unsuru bulunmaktaysa da bu çoğulculuk demokratik yönetimlerle kıyaslanmayacak kadar sınırlı ve sadece yöneticilerin izin verdiği alanları kapsamaktadır⁵⁴. Bu bağlamda otoriter sistemlerde, demokrasinin kurumsal bazı öğeleri varlık bulmuş olabilir ancak güçleri yok denecek seviyede düşüktür. Seçimler yapıyor olsa bile, özgür ve adil olduğundan bahsedilemez. Temel özgürlüklerin kısıtlanmasında umursamazlık hâkimdir. Basın sansürle malûl olduğu gibi ya devletin tekelinde veya iktidarın kontrolindedir⁵⁵.

Düşünce özgürlüğü her ne kadar totaliter rejimlerde olmadığı oranda genişse de tam manasıyla bir özgürlük ortamından bahsetmek mümkün değildir. Otoriter sistemlerde kişinin siyasi haklar dışında kalan haklarına saygı gösterilebileceği ifade edilse bile⁵⁶ düşünce özgürlüğünün siyasi yönetimle olan yakın ilişkisi göz önüne alındığında saygının ne oranda gösterileceği ortaya çıkmaktadır. Böyle bir ortamda, iktidarın karşısında yer aldığı düşünülen görüşlerin baskı ile karşılaşacağı aşikârdır.

V. DEMOKRATİK SİSTEMLERDE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLARI

Demokratik sistemin başlıca özelliklerinden birisi de kuşkusuz temel hak ve özgürlüklerin tanınması ve güvence altına alınmasıdır⁵⁷. Siyasi katılım açısından muhalefetin bir gözetim, denetim-kontrol ve eleştiri olduğu⁵⁸ göz önüne alındığında kuşkusuz düşünce özgürlüğü demokratik bir toplum yapısı için olmazsa olmaz bir öneme sahiptir. Ancak Düşünce özgürlüğü ve bu özgürlüğün kaynaklık ettiği diğer haklar sınırsız olarak da nitelendirilemez. Öyleyse aşağıda bu hakkın Avrupa merkezli olarak ne şekilde düzenlendiği ve sınırlandırıldığını ana hatlarıyla ele alabiliriz.

---

54 Linz, s. 132-133; Ayrıca bkz. Aleskerov, s. 67 vd.

55 Senem Kurt Topuz, “*Hükümet Sistemleri ve Devlet Şekillerinin Ülkelerin Demokrasi Seviyeleri Üzerinde Yarattığı Farklılığın Tespiti Üzerine Bir Çalışma*”, Ege Akademik Bakış, C. 16, S. 3, Temmuz-2016, s. 462.

56 Aleskerov, s. 67-68.

57 Nükhet Turgut, *Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri-Sosyalist Ülkeler-Türkiye, Birey ve Toplum Yayıncılık*, Ankara 1984, s. 37.

58 Turgut, s. 37-38.

Düşünce özgürlüğü AİHS’de 9. maddede vicdan ve din özgürlüğü ile birlikte düzenlenmiştir⁵⁹. Buna göre düşünceyi açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilecektir⁶⁰.

Düşünce özgürlüğünün bir yansıması olarak ifade özgürlüğü ise İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde 10. maddede düzenlenmiştir⁶¹. AİHM içtihatlarına göre ifade özgürlüğü demokratik toplumun temel taşlarından biri; demokratik toplumun vazgeçilmez özelliklerinden olan çoğulculuk; hoşgörü ve açık fikirliliğin gereğidir. İfade özgürlüğü sadece genel kabul gören, zararsız veya önemsiz fikir ve haberler için değil aynı zamanda devlete veya toplumun bir kısmına aykırı gelen; kural dışı, şok

⁵⁹ “Madde 9: Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü

1) Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2) Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.” Bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf (16.05.2016),s. 10.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jim Murdoch, *Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin 9. Maddesinin uygulanmasına dair kılavuz*, Çev. Defne Orhun, Avrupa Konseyi y., Belçika, 2007, in. http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/el_kitaplari/dusunce.pdf (03.06.2016), s. 6 vd.; Nal, s. 68 vd; Korkmaz, s. 144 vd.

⁶¹ “Madde 10 İfade Özgürlüğü

1) Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu otoritelerinin müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine bağlı tutmalarına engel değildir.

2) Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu emniyetinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.” Bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf (16.05.2016), s. 11.

edici, şaşırtıcı ve endişe verici düşünce, fikir ve haberleri de kapsar⁶². İfade özgürlüğü sayesinde oluşacak özgür siyasi tartışma ortamı, Sözleşmenin bütününe hâkim olan demokratik toplum kavramının da özünü teşkil etmektedir⁶³. Gerçekten düşünce ve ifade özgürlüğü sadece kurulu düzeni övmek değil; kurulu düzeni sert bir şekilde eleştirmeyi hatta onu tamamen mahkûm etmeyi de kapsar⁶⁴.

Ancak ifade özgürlüğü madde metninden de anlaşılacağı gibi sınırsız bir hak ve özgürlük değildir. İfade özgürlüğü iki tür sınırlandırma ile karşı karşıyadır. Bunlardan birincisi ferdin korunmasına yönelik olan sınırlandırmalar. İkincisi ise kamuoyunu, kamu düzenini diğer bir ifadeyle devleti korumaya yönelik sınırlandırmalardır⁶⁵. Bu sınırlandırmaları maddeler halinde özetleyecek olursak:

- a) İftira, küfür, haysiyet ve şeref kırıcı sözler ile müstehcenlik içeren sözler ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilemez.
- b) Savaş kışkırtıcılığı yapılamaz.
- c) Devlete ait gizli bilgiler ifşa edilemez.
- d) Uluslar, dinler, ırklar arasında nefret yaratma, ayrımcılığa, düşmanlığa ve şiddete yönelen ifadeler; ifade özgürlüğünün koruma şemsiyesi altında yer alamazlar⁶⁶.

62 Atilla Nalbant, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnsan Haklarının Korunması I: Sözleşme ile Güvence Altına Alınan Haklar ve Özgürlükler”, Ünite 6, in. İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Ed. Ayşe Işıl Karakaş/ İlker Gökhan Şen, Anadolu Üniversitesi y., Ankara 2015, s. 105.

63 Erdoğan, *İfade Özgürlüğü*, s. 32; Ayrıca bkz. AİHM, Handyside v. Birleşik Krallık kararı, Başvuru no. 5493/72, Karar tarihi: 07.12.1976; Düşünceyi açıklama özgürlüğüne dair içtihatlar için bkz. *Avrupa’da Düşünce Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10. Maddesine İlişkin İçtihat*, Çev. Durmuş Tezcan, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, 2002, in. http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/kitaplar/dusunceozgurlugu.pdf (03.06.2016); Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbey, s. 99 vd.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt/ Dost, s. 51 vd.

64 Harold J. Laski, *Düşünce Özgürlüğü*, Çev: Yücel Sayman, Dönem y., İstanbul 1966, s. 9.

65 Adnan Güriz, “İfade Hürriyetinin Sınırları”, in. *Düşünce Özgürlüğü*, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 84; Tümay, s. 358; Ayrıca bkz. Beydoğan, s. 76 vd.

66 Vahit Bıçak, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında İfade Özgürlüğü”, in. *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti*, Ed. Bekir Berat Özipek, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2003, s. 300- 307; Türkiye'deki

Başkalarının haklarına zarar verilmesi durumunun tipik örneği, ifadenin doğrudan doğruya şiddeti ve saldırıyı kışkırtmasıdır. Bu halde Amerikan Yüksek Mahkemesi “açık ve mevcut tehlike” kriterini geliştirmiştir. Amerikan Yüksek Mahkemesi tarafından ilk defa 1919 tarihli Schenck v. United States kararında geliştirilen bu kritere göre, ifadeyi oluşturan kelimelerin bireyler ve toplum için açık ve mevcut bir tehlike yaratacak şekilde kullanılmalrı halinde, bu kelimeler ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilemezler⁶⁷.

VI. TÜRKİYE’DE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ

A. Osmanlı’da Düşünce Özgürlüğü

İslam’ın siyasaal öğretisinde ve uygulamasında yer alan temel ilkelerden birisi “ulul emre itaat”tir. Bu ilke halife-padişaha, halife-padişah İslam’a itaat ettiğı ve zalim olmadığı müddetçe, mutlak itaati gerektirdiğinden, devlet iktidarının sınırlandırılması düşüncesi ile bağdaşmamaktadır⁶⁸. Bu ilkeden çıkan diğere bir sonuç ise siyasaal düşüncede ortaya çıkan düşüncelerin itibar görebilmesi ve haklı olarak kabul edilebilmesi için referansının İslami olması gereğidir. Yani yönetim eleştirilirken insan hakları temelli değil İslam temelli bir yaklaşım getirme zorunluluğunun bulunmasıdır. Düşünce özgürlüğü

---

durum ile karşılaştırılması hakkında bkz. Oktay Uygun, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda İfade Özgürlüğünün Sınırlanması”, in. Kamu Hukuku İncelemeleri, 2. bs., On iki Levha y., İstanbul 2013, s. 130 vd.; Ayrıca nefret söylemleri ve ırkçı ifadeler hakkında geniş bilgi için bkz. Elif Küzeci, “AİHS’nin 10. Maddesi Işığında Nefret İçerikli ve İrkçı Nitelikli Düşünce Açıklamaları”, in. TBB Dergisi, S. 71, Ankara 2007, s. 174 vd.

⁶⁷ Erdoğan, *İfade Özgürlüğü*, s. 29-30; Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s. 58-59; Amerika Birleşik Devletleri’nde düşünce özgürlüğünün düzenlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öykü Didem Aydın, “*Düşünce Özgürlüğünün Anlamı ve İşlevi Işığında Düşünce Özgürlüğünü Sınırlamanın Anayasalığı*”, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara 2011, s. 27 vd.; Bozkurt/ Dost, s. 49; Ayrıca ABD’de düşünce özgürlüğünün objektif sınırları hakkında bkz. Yusuf Şevki Hakyemez, “*Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları*”, Ankara Üniversitesi Siyasaal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 2, Ankara 2002, s. 25 vd.

⁶⁸ Akad/Vural Dinçkol/Bulut, s. 226; Osmanlı zamanında düşünce özgürlüğünün gelişmemesini; dine ve toplumsal yapıya dayandıran görüş için bkz. Erol Anar, “*Düşünce Özgürlüğünün Siyasaal ve Hukuksal Temelleri*”, in. İnsan Haklarının Kavramsal Temelleri, İnsan Hakları Derneğı y., Ankara 2000, s. 95.

ancak İslam'ın çizdiği sınırlar içinde ise kabul görmektedir. Burada da eğer yorum farkı varsa ki mutlaka olacaktır; her an için dini olarak baskıya maruz kalma tehlikesi bulunmaktadır. Çünkü bir görüş diğerini dini yıkmakla suçlayabilecektir.

Burada unutulmaması gereken bir noktaya da değinmekte fayda vardır. Bu husus; emri bil maruf nehyi anil münker (iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak) ilkesidir⁶⁹. Özellikle dünya işlerine, vahiy ve sünnet ile belirlenmemiş devlet yönetimine dair alanlarda istişarenin, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya dair faaliyetlerin İslam düşüncesinde önemli bir yeri vardır⁷⁰. Bu ilkelerin uygulamaya geçirildiği dönemler İslam devletlerinin parlak devirlerini oluştururken, Emeviler özelinde de görüldüğü üzere aksi durumda devletlerin zayıflayıp yıkıma sürüklendiği de ifade edilebilir⁷¹.

Osmanlı'da yaşanan değişimler ile özellikle Batı karşısında alınan yenilgiler ve batılı devletlerin baskıları neticesinde fakat daha da önemlisi batılılaşma fikrinin vücut bulmasıyla düşünce hayatında da çeşitlenmeler olmuştur. Özellikle Tazminat döneminde neşredilen; Takvimi Vakayi, Tasviri Efkâr, İbret gibi çok çeşitli gazeteler aracılığıyla fikir hayatında farklılıklar ses bulmuştur⁷². İsteyenin istediği gibi yazdığı bir devir açılmıştır. Jön Türklerin (Yeni Osmanlıların), gerek memleket dışında gerek içinde fikirlerini yaydıkları görülmüştür⁷³.

1876 Kanun-i Esasi'de sadece basınla ilgili bir hüküm bulunmaktadır. Bu da 12. maddede yer alan "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" hükmüdür. Kanun-i Esasi'de 1909 yılında yapılan değişiklikle

69 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Bayraktar Barış, *Kur'an-ı Kerim'de Emri Bi'l-Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans TEZİ, Ankara 2007, s. 2 vd.

70 Ali Aksu, *Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, emri bi'l-mar'uf nehyi ani'l münker ve muhalefet kavramları bağlamında)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. V, S. II, Sivas 2001, 204 vd.

71 Aksu, s. 224.

72 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", in. *Tanzimat 2*, Milli Eğitim Bakanlığı y, İstanbul 1999, s. 758 vd.

73 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", in. *Tanzimat 2*, Milli Eğitim Bakanlığı y, İstanbul 1999, s. 777.

bu hüküm genişletilmiş ve sansür yasağı getirilmiştir⁷⁴. Böylece yasaklanmayan bir şeyin serbest olduğu öngörüsü ile hareket edersek yanılmış oluruz. Çünkü 113. madde ile padişaha verilen özel yetki düşünce özgürlüğü bakımından da yok edici bir etkiye sahiptir. Bu maddeye göre padişah “hükümetin güvenliğini bozdukları basit bir zabıta soruşturmasıyla ispat edilenleri ülke dışına sürmek” yetkisine sahiptir⁷⁵. Hemen göze çarpan nokta ise hükümetin güvenliğini bozduğu iddia edilen kişilerin öncelikle; siyasal iktidarla ilgili talepleri olanlar olduğu söylenebilir. Bu nedenle düşünceleri ve faaliyetleriyle siyasal talepleri olan kişilerin sürgün edilme riski ile karşı karşıya kalabilecekleri aşikardır. Her ne kadar 113. madde 1909 yılında kaldırılmışsa da bu sefer de İttihat ve Terakkinin baskıcı yönetimi ortaya çıkmıştır⁷⁶.

B. Türkiye’de Düşünce Özgürlüğünün Anayasal Gelişimi

1. 1921 ve 1924 Anayasası Dönemi

1921 Anayasası Milli Mücadele döneminin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik hükümler bulundurması dolayısıyla temel hak ve özgürlüklere dolayısıyla düşünce özgürlüğüne yönelik bir düzenleme barındırmamaktadır⁷⁷. Ancak 1876 Kanun-i Esasisi, 1924 yılına kadar yürürlükte olduğundan temel hak ve özgürlükler açısından O’nun hükümlerine başvurmak gerekir⁷⁸.

⁷⁴ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 351; Suna Kili/ A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür y., İstanbul 2006, s. 37; Korkmaz, s. 317; Kuzu, Kanun-i Esasisinin taslak halinde “herkes kaalen ve kalem beyanı efkalde azadedir” hükmünün bulunduğu ancak taslaktaki bu hükmün anayasa koyucu tarafından taslaktan çıkarıldığını bildirmektedir. Bkz Burhan Kuzu, “*Düşünceleri Açıklama Hürriyeti*”, İnsan Hakları Yıllığı, S. 17-18/1, TODAİE y., Ankara 1996, s. 33.

⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler [1876-1938]*, Cilt I, 2. bs. İstanbul Bilgi Üniversitesi y. İstanbul 2003, s. 13.

⁷⁶ İttihat ve Terakkinin yönetiminin baskıcı olması hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, C. 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, İletişim y., 5. Bs., İstanbul 2011, s. 450; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)*, YKY 14. Bs. İstanbul 2006, (*Osmanlı-Türk*), s. 202-203.

⁷⁷ Ömer Gedik, *Türkiye’de Kitle İletişim Özgürlüğü*, Seçkin y., Ankara 2008, s. 79.

⁷⁸ Tunaya, *Gelişmeler*, s. 24.

1924 Anayasası'nda düşünce özgürlüğü açıkça ilk defa tanınmıştır⁷⁹. 7. maddeye göre “Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındandır”⁸⁰. Böylece vatandaşlara tanınmış doğal haklar arasında düşünce özgürlüğü de yer almıştır. 1924 Anayasası döneminde de yasama organının faaliyetlerinin denetim dışı olması; Meclisin görevi dışında düşünce özgürlüğünü sınırlandıran işlemlerinin hukuka uygunluğunun denetimine imkân vermemekteydi⁸¹.

Bu dönemde İstiklal Mahkemelerinin kurulması ve yapılan yargılamaların düşünce özgürlüğü üzerinde olumsuz etkilerinin bulunduğu söylenebilir⁸². İskilipli Atıf Efendi de yazmış olduğu “Frenk Mukallitliği ve şapka” isimli eseri dolayısıyla savcılık üç yıl hapis cezası istemesine rağmen; Şapka Kanunu'na muhalefet ettiği gerekçesiyle ve Giresun olaylarında kışkırtıcı olduğu vicdani kanaati olduğu gerekçesiyle İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilmiştir⁸³. Ayrıca köklü reformların otoriter rejim sayesinde yapılabildiği evre olarak Takrir-i Sükun Kanununun uygulanması dönemi (1925-1929) ön plana çıkmaktadır⁸⁴.

2. 1961 Anayasası Dönemi

27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrası ortaya çıkmış olan 1961 Anayasası öncesinde, 27 Mayıs Rejimi sırasında üniversitelerden tasfiyelerin olduğu bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir⁸⁵.

79 Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 351.

80 Kili/Gözübüyük, s. 143.

81 Gedik, s. 80.

82 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Erdaş, “Muhalefeti Yıldırma Aracı Olarak İstiklal Mahkemeleri Lütfi Fikri Bey'in Yargılanması Örneği”, in: *İstiklal Mahkemeleri Sempozyumu (2015: Adıyaman)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) Atatürk Araştırma Merkezi y., Ankara 2016, s. 171-172.

83 İbrahim Ülker, *İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 1, Y. 2015 Konya, s. 195.

84 Tanör, *Osmanlı-Türk*, s. 315; Ayrıca bkz. Ömer Mete, *Anlarda Takrir-i Sükun Dönemi Uygulamaları (1925-1929)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 76 vd.

85 Osman Doğru, *27 Mayıs Rejimi*, İmge Kitabevi y., Ankara 1998, s. 115.

1961 Anayasası'nın ilk halinde düşünce özgürlüğü tek maddede düzenlenmiş ve bu özgürlüğün sınırlandırılmasına ilişkin bir kayıt getirilmemişti. 20. maddeye göre “Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlerini, söz, yazı, resim ile veya başka yollarla, tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir. Kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz”⁸⁶.

1961 Anayasası'nın temel hakların özü başlığını taşıyan 11. maddesinde ilk haliyle temel hak ve hürriyetlerin ancak Anayasa'nın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlandırılacağını, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunulamayacağına yönelik sınırlamanın sınırı olarak nitelendirilebilecek ilkeler getirmektedir. Özüne dokunma kavramı muğlak bir kavram olsa da Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu kararlarda bu kavramı belirgin hale getirmiştir⁸⁷. Bu çerçevede; bir hakkı açıkça veya örtülü bir şekilde kullanılamaz hale koyan veya ciddi surette güçleştiren ve amacına ulaşmasını önleyen ve etkisini ortadan kaldıran düzenlemeler hakkın özüne dokunan düzenlemeler olarak nitelendirilebilir. Anayasa Mahkemesi, hak ve özgürlüğün amacına uygun şekilde kullanılmasını son derece zorlaştıran veya kullanılmaz duruma düşüren kayıtlara tabi tutulması halini; bir hakkın ve özgürlüğün özüne dokunulduğunun tespitinde bir kriter olarak almaktadır⁸⁸.

1961 Anayasası'nın 11. maddesi ilk haliyle genel bir sınırlama hükmü getirmemekteydi. Özgürlüklerin korunması için genel düzenleme ilkelerini belirtmekle yetinilmiştir. Bu özellik, Anayasa'nın özel maddelerinde sınırlanabilecekleri ve sınırlama sebepleri gösterilmeyen hak ve özgürlüklerin sınırsız olduklarını ileri sürebilme olanağını sunmuştur⁸⁹. Bu durum özellikle bilim ve sanat özgürlüğü ile düşünce ve ifade (propaganda) özgürlüklerinin içerik bakımından mutlak

⁸⁶ Kili/ Gözü Büyük, s. 197; Korkmaz, s. 318.

⁸⁷ Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s.113-114.

⁸⁸ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4.bs, İUHF y., İstanbul 1982, s. 201-202 ve 246 vd; Temel hakların sınırlandırılmasında “öz” kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi yay, Ankara 1982; Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, 2. bs. Bilim y., Ankara 1986, s. 89.

⁸⁹ Bu konudaki tartışmalar hakkında bkz. Kuzu, s. 33-34; Korkmaz, s. 319-320.

sınırsızlıkları anlamına geliyor ve TCK'daki “düşünce suçlarının” Anayasa’ya aykırılığının ileri sürülebilmesinde güçlü bir destek noktasını oluşturuyordu. Fakat uygulamada Anayasa Mahkemesi bu görüşe itibar etmemiştir. Mahkeme, 11. maddenin genel sınırlama hükmü olduğu görüşünü benimsemekle, Anayasa’nın özüne uygun ve liberal bir yorum için elinde bulunan fırsatı aksi yönde kullandığı gerekçesiyle eleştirilmiştir⁹⁰. Mesela Mahkeme, 1963 yılında verdiği bir kararda “*Sınırsız hürriyetin anarşiden başka bir şey olmadığı göz önüne alınınca 20’inci maddeye, düşünce ve kanaat hürriyeti hakkında hiçbir kayıtlama kıstası konulmamış olmasını, bu hürriyeti, Anayasa’nın dayandığı temel ilkelere uygun olmak ve Anayasa’nın 11’inci maddesinde gösterilen esaslar dahilinde kalmak şartıyla; her istikamette sınırlıyabilmek hususunda Anayasa vazının kanun koyucuya takdir hakkı tanınmış olduğu şekilde yorumlamak tabii bulunmaktadır*” demiştir⁹¹. 1971 yılında 11. maddede yapılan değişikliklerle 1961 Anayasasının ruhu tamamen değişmiştir. 11. maddeye, devletin ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün. Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlak ve sağlığın korunması, gibi genel sınırlandırma sebepleri eklenmiştir⁹².

3. 1982 Anayasası Dönemi

1982 Anayasası 1961'den farklı olarak düşünce özgürlüğünü iki ayrı maddede düzenlemiştir. Düşünce ve kanaat hürriyeti 25. maddede

“Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.” Şeklinde düzenlenirken düşünceyi yayma özgürlüğü; 26. maddede “*Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü,*

⁹⁰ Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961-1982*, 2. bs., Beta y., İstanbul 1991, s. 27; Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, *Düşünce Hürriyeti*, s. 99 vd.

⁹¹ E: 1963/16, K: 1963/83, Karar Tarihi: 08.04.1963, AMKD. S. I, s. 159; Ayrıca bkz. <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/ca3aa5a4-2b0f-4e0c-87b2-6a841be156fc?excludeGerceke=False&wordsOnly=False> (01.06.2016).

⁹² Ayrıca bkz. Kuzu, s. 39.

radio, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.

(Değişik: 3.10.2001-4709/9 md.) Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir.

(Üçüncü fıkra mülga: 3.10.2001-4709/9 md.)

Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellemek kaydıyla, düşüncüyü açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz.

(Ek: 3.10.2001-4709/9 md.) Düşüncüyü açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.” şeklinde ifade edilmiştir⁹³.

2001 yılında ilgili maddede önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklere göre öncelikle maddeye genel sınırlama sebepleri içinde yer alan millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, ilkeleri eklenmiştir.

İkinci olarak, düşünce açıklanmasında yasaklanan herhangi bir dilin kullanılamayacağı hükmü kaldırılmıştır.

Üçüncü olarak bu özgürlüğün düzenleyici işlemlerle sınırlandırılması engellenmiş ve kanunla sınırlandırma hükmü getirilmiştir.

Diğer taraftan 14. maddede düzenlenen kötüye kullanma yasağı somutlaştırılarak, “faaliyetler biçiminde kullanılamaz” şeklinde değiştirilmiştir. Bu şekilde düşünce özgürlüğü daha güvenceli bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁴.

Düşünce özgürlüğü, sadece devletin müdahalelerine karşı korunan bireysel bir hak alanını güvence altına alan bir hak olarak tasvir

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzu, s. 40 vd.; Hakkın kötüye kullanılması ile ilgili olarak bkz. Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin y., Bursa 2017, s. 302 vd.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakyemez, s. 36-37; Aksi yönde bkz. Korkmaz, s. 327.

edilemez. Aynı zamanda da demokratik bir devlet düzeninin de ön şartını oluşturur. Bu özgürlük hem demokratik yönetimin hem de kişiliğin; siyasal, kültürel, ekonomik veya özel karakterli bütün değişik açılarının dile getirilebilmesinin de şartıdır. Başka bir ifadeyle bu özgürlük insan kişiliğinin toplum içindeki en dolaysız ifadesi olup, demokratik bir düzen bakımından “olmazsa olmaz” kurucu bir nitelik taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında TCK 301. maddede düzenlenen ‘Türklüğü, cumhuriyeti, devletin kurum ve organlarını aşağılama’ suçu ceza kanunlarının yapılış amaçları olan temel hak ve özgürlükleri koruma amacına uygun şekilde uygulanmalı, çoğunluğa uygun düşünmeyenleri cezalandırma amacını güden bir düşünce suçu oluşturulmamalıdır⁹⁵.

9 Haziran 2004 yılında çıkarılan 5187 sayılı yeni Basın Yasası 15 Temmuz 1950'den beri yürürlükte bulunan 5680 sayılı Basın Yasasını yürürlükten kaldırmıştır. Avrupa Birliğine uyum süreci içerisinde çıkarılan yasada ilk defa “basın özgürlüğü” kavramına yer verilmiştir⁹⁶. AİHS’in 10. maddesi Basın Yasası’nın 3. maddesinde yer almıştır. Genel itibariyle bir ilerleme olan yasada yer alan 19. madde “yargıyı etkileme” başlığını taşımakta ve gazetecilerin adli haberleri nedeniyle ceza tehdidi altında kalacakları endişesiyle yasa eleştirilmiştir⁹⁷. Eleştiriler

95 Türkan Yalçın Sancar, “Yine Düşünce Özgürlüğü, Yine 301. Madde”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul 2007, s. 117; Ayrıca bkz. Osman Can, “Hukuk- Özgürlük- 301”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul 2007, s. 66-69.

96 Fikret İlkiz, “İfade Özgürlüğü ve Yeni Basın Yasası”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y. İstanbul 2007. s. 217;

“Basın özgürlüğü

Madde 3- Basın özgürdür. Bu özgürlük; bilgi edinme, yayma, eleştirme, yorumlama ve eser yaratma haklarını içerir.

Basın özgürlüğünün kullanılması ancak demokratik bir toplumun gereklerine uygun olarak; başkalarının şöhret ve haklarının, toplum sağlığının ve ahlâkının, millî güvenliği, kamu düzeni, kamu güvenliği ve toprak bütünlüğünün korunması, Devlet sırlarının açıklanmasının veya suç işlenmesinin önlenmesi, yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması amacıyla sınırlanabilir.” <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.5187&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5187> (02.06.2016).

97 İlkiz, s. 221; Ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz, s. 378 vd.; İlgili düzenleme şu şekildeydi: “Yargıyı etkileme

MADDE 19. — Hazırlık soruşturmasının başlamasından takipsizlik kararı verilmesine veya kamu davasının açılmasına kadar geçen süre içerisinde, Cumhuriyet savcısı, hâkim veya mahkeme işlemlerinin ve soruşturma ile ilgili diğer

neticesinde anılan madde hükmü 2012 tarihinde kanun metninden çıkarılmıştır⁹⁸.

VII. SONUÇ

Düşünmek insanın önemli bir vasfıdır⁹⁹. Hayatın bütün aşamaları düşünce ile doğrudan bağlantılıdır. Yaptığı hareketleri düşünme sonucu yapan insan ile düşünmeden harekete geçenler arasındaki fark “düşüncesiz” “dengesiz” gibi sıfatlarla ortaya konulmaktadır. Bu durumun en uç noktası akıl sağlığının kaybedilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir halde kişi tedavi edilebilecek haldeyse ruh sağlığı hastanelerinde tedavi edilmekte veya gözetim altında tutulmaktadır. Hukuki açıdan hem cezai sorumluluğu bulunmadığı gibi hem de fiil ehliyetleri bulunmamaktadır. Düşünme özelliği insanın muhatap alınmasının nedeni olarak karşımızda durmaktadır.

Kuşkusuz düşünce özgürlüğü, sadece bireyin iç dünyasında kalan düşünceleri değil, düşündüklerini çeşitli yollarla açıklayabilme olanağını da kapsamaktadır. Önemli olan düşüncenin ifade edilmesi anlamında düşünce özgürlüğüdür. Kanaatlerin oluşumu açısından önemli olan da düşünce özgürlüğünün bu yönüdür.

Siyasal katılım kişinin devletin yönetimine katılımını ifade etmektedir. Buna göre kişi yönetime dair düşüncesini, görüş ve önerilerini esasen hak ve özgürlükler aracılığıyla siyasal iktidara iletebilmektedir. Gerçekten de dilekçe hakkı, basın özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, ifade özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler; siyasal iktidara düşünce ve kanaatlerin aktarılmasında aracılık

---

belgelerin içeriğini yayımlayan kimse, ikimilyar liradan ellimilyar liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Bu ceza, bölgesel süreli yayınlarda onmilyar liradan, yaygın süreli yayınlarda yirmimilyar liradan az olamaz.

Görülmekte olan bir dava kesin kararlar sonuçlanıncaya kadar, bu dava ile ilgili hâkim veya mahkeme işlemleri hakkında mütalaa yayımlayan kişiler hakkında da birinci fıkrada yer alan cezalar uygulanır.”<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.5187&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5187> (02.06.2016).

⁹⁸ Madde 19- (Mülga: 2/7/2012-6352/105 md.) <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.5187&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5187> (02.06.2016).

⁹⁹ Beydoğan, düşünme ve muhakeme gücünün insanları diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan bir özellik olduğuna vurgu yapmaktadır. Bkz. Beydoğan, s. 13.

etmektedir. Kuşkusuz düşünce özgürlüğü; kitle iletişim özgürlüğü, bilim ve sanat özgürlüğü ve ifade özgürlüğüne kaynaklık etmekte adeta insanın kendini gerçekleştirebilmesine yönelik hakların özellikle de temelinde düşünsel süreçlerin yer aldığı bütün hak ve özgürlüklerin ön şartı konumunda bulunmaktadır.

Çoğulcu demokrasiler farklı görüşlerin bir arada yaşadığı toplumlardır. Kanaatlerin serbestçe oluşması, özgürlükçü bir ortam gerektirdiği kadar; kanaatler sonucu oluşan kamuoyu siyaseti, demokrasinin temelinde yer alan ulusun iradesini göz önünde bulundurmaya yönlendirerek özgürlüklerin korunmasını sağlar. Böylece kanaatler çeşitli fikirlerin, değişik yorumların, çatışan tezlerin açıkça ortaya döküldüğü ve tartışıldığı bir ortamda gelişir ve olgunlaşabilir. Böyle bir ortamın gerçekleştirilmesinde kanaatlerin oluşumunda düşünce özgürlüğünün sağlanmasının ne derece önemli olduğunun bir göstergesidir.

Düşünce özgürlüğünün tarihi süreç içerisinde izlediği yola bakıldığında siyasal iktidarla sürekli yollarının kesiştiği görülmektedir. Daha iyi bir yönetime, insanın ontolojisine ve insana dokunan bütün olgulara dair düşünceler doğrudan siyasal iktidarın da ilgi alanına girmektedir. Dünyayı ve devleti dönüştüren düşünceler ve düşünürlerdir. Ancak düşünce özgürlüğünün sınırı olmayacak mıdır? Şüphesiz sınırsız özgürlük, özgürlüğün doğasına terstir. Başkalarının hak ve özgürlükleri, şeref ve haysiyetleri karşısında düşünce özgürlüğünün de sınırlandırılması gerekebilir; buna rağmen özgürlük esas sınırlandırma istisna prensibinin en geniş manada uygulanması gereken hak ve özgürlük de düşünce özgürlüğüdür.

KAYNAKÇA

AKAD, Mehmet/ VURAL DİNÇKOL, Bihterin/ BULUT, Nihat, *Genel Kamu Hukuku*, 13. bs., Der y., İstanbul 2017.

AKSU, Ali, *Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülahazalar (İstişare, emri bi'l-mar'uf nehyi ani'l münker ve muhalefet kavramları bağlamında)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. V, S. II, Sivas 2001, 203-228.

ALDIKAÇTI, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4.bs, İUHF y., İstanbul 1982.

ALESKEROV, Alesker, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasal Rejim Değişmeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, “*Düşünsel Özgürlük*”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE y., C. 17-18/1, Ankara 1996, s. 11-31.

ANAR, Erol, “*Düşünce Özgürlüğünün Siyasal ve Hukuksal Temelleri*”, in. İnsan Haklarının Kavramsal Temelleri, İnsan Hakları Derneği y., Ankara 2000, s. 90-121.

ARON, Raymond, *Demokrasi ve Totalitarizm*, Çev: Vahdi Hatay, Kültür Bakanlık y., İstanbul 1976.

Avrupa'da Düşünce Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10. Maddesine İlişkin İçtihat, Çev. Durmuş Tezcan, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, 2002, in. http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/kitaplar/dusunceozgurlugu.pdf (03.06.2016).

AYDIN, Öykü Didem, “*Düşünce Özgürlüğünün Anlamı ve İşlevi Işığında Düşünce Özgürlüğünü Sınırlamanın Anayasallığı*”, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara 2011, s. 26-63.

BAYRAKTAR BARIŞ, Ayşe, *Kur'an-ı Kerim'de Emri Bi'l-Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

BEYDOĞAN, T. Ayhan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türk Hukukunda Siyasal İfade Hürriyeti*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2003.

BIÇAK, Vahit, “*Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında İfade Özgürlüğü*”, in. Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti, Ed.

Bekir Berat Özipek, *Liberal Düşünce Topluluğu* y., Ankara, 2003, s. 269-315.

BİNGÖL, Bilge, “Sanat Özgürlüğü”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, Ankara 2011, s. 92-139.

BOZKURT, Enver/ DOST, Süleyman, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Isparta Y. 2002, s. 47-74.

BULUT, Nihat, *1982 Anayasası Çerçevesinde Türkiye’de Siyasal Katılım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998 (Siyasal Katılım).

BULUT, Nihat, *Sosyal Haklar*, On iki Levha y., İstanbul 2009.

BURY, John, *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Çev. Durul Bartu, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul 1978.

CAN, Osman, “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı* 19, *Anayasa Mahkemesi* y., Ankara 2002, s. 503-532.

CAN, Osman, “Hukuk- Özgürlük- 301”, in. *İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye*, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul, 2007, s. 55-69.

DAL, Kemal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, 2. bs. Bilim y., Ankara 1986.

DİNÇKOL, Bihterin, *Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi- Kamuoyu*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 10, Güz 2006/2 İstanbul, s. 49-66. (Kamuoyu).

DOĞRU, Osman, *27 Mayıs Rejimi*, İmge Kitabevi y., Ankara 1998.

DURUN, Davut, *Siyaset Bilimi*, 7. bası., Beta y., İstanbul 2014.

ERDAŞ, Sadık, “*Muhalefeti Yıldırma Aracı Olarak İstiklal Mahkemeleri Lütfi Fikri Bey’in Yargılanması Örneği*”, in. *İstiklal Mahkemeleri Sempozyumu (2015: Adıyaman)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDITYK) Atatürk Araştırma Merkezi y., Ankara 2016, s. 171-195.

ERDEM, Fazıl Hüsnü, “*Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi*”, *Ankara Barosu Dergisi*, S.1, Y. 1998, s. 5-36.

ERDOĞAN, Mustafa, “*İfade Özgürlüğü ve Sınırları*”, in. *İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye*, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul 2007, (İfade Özgürlüğü), s. 19-38.

ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 11. bs. Siyasal Kitabevi, Ankara 2014.

ERKAN, Hüsnü, “Çağdaş Toplumlarda İnsan Haklarının Etkinleştirilmesine Yönelik Toplumsal Politikalar”, in. Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişimi Sempozyumu, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu y., İzmir 9 Eylül 1992, s. 51-59.

GEDİK, Ömer, *Türkiye’de Kitle İletişim Özgürlüğü*, Seçkin y., Ankara 2008.

GEMALMAZ, Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 6. bs., Legal y., İstanbul 2007.

GÖKÇE, Orhan, *Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı*, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Dergisi Kurgu, S. 14, Eskişehir 1996, s. 211-227.

GÖNLÜBOL, Mehmet “*Kamuoyu ve Dış Politika*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 4, Ankara 1968, s. 87-110.

GÖREN, Zafer, “*Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Y. 12, S. 24, İstanbul Güz 2013, s. 31-60.

GÖZLER, Kemal, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin y., Bursa 2017.

GÜRİZ, Adnan, “*İfade Hürriyetinin Sınırları*”, in. Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 82-96.

HACIKADİROĞLU, Vehbi, “*Bilginin Sağladığı Özgürlük*”, in. Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 27-33.

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, “*Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 2, Ankara 2002, s. 17-40.

İLKİZ, Fikret, “*İfade Özgürlüğü ve Yeni Basın Yasası*”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y. İstanbul 2007. s. 207-221.

KABOĞLU, İbrahim Ö., “*Düşünce Özgürlüğü (Avrupa Ölçütleri ve Türkiye)*”, İnsan Hakları Yıllığı, C. 15/1, TODAİE, Ankara 1993, s. 45-53.

KABOĞLU, İbrahim Ö., *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi y., Diyarbakır 1989.

KABOĞLU, İbrahim Ö., *Özgürlükler Hukuku*, 6. bs., İmge Kitabevi y., İstanbul 2002, (Özgürlükler Hukuku).

KABOĞLU, İbrahim Özden, “*Bilim ve Sanat Özgürlüğü*”, in. İnsan Hakları, YKY y., İstanbul 2000, (Bilim ve Sanat Özgürlüğü), s. 121-134.

KALABALIK, Halil, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. bs., Seçkin y., Ankara 2009.

KAPANİ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, 7. bs. (Tıpkı bası), Yetkin y., Ankara 2013.

KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 39. bs., BB101 y., Ankara 2015.

KARAGÖZ, Kasım, *İfade Özgürlüğü ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Sınırlandırılması Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

KIŞLALI, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 8. bs., İmge y., Ankara 2010.

KİLİ, Suna/ GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür y., İstanbul 2006.

KORKMAZ, Ömer, *Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü ve Sınırları*, Yetkin y., Ankara 2014.

KUÇURADİ, İoanna, “*Düşünce Özgürlüğü: Nedir Acaba?*”, in. Düşünce Özgürlüğü, Hazırlayan Hayrettin Ökçesiz, Afa y., İstanbul 1998, s. 17-26.

KURT TOPUZ, Senem, “*Hükümet Sistemleri ve Devlet Şekillerinin Ülkelerin Demokrasi Seviyeleri Üzerinde Yarattığı Farklılığın Tespiti Üzerine Bir Çalışma*”, Ege Akademik Bakış, C. 16, S. 3, Temmuz-2016, s. 461-476.

KUZU, Burhan, “*Düşünceleri Açıklama Hürriyeti*”, İnsan Hakları Yılığ, S. 17-18/1, TODAİE y., Ankara 1996, s. 33-59.

KÜÇÜK, Adnan, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2003.

KÜZECİ, Elif, “*AİHS'nin 10. Maddesi Işığında Nefret İçerikli ve Irkçı Nitelikli Düşünce Açıklamaları*”, in. TBB Dergisi, S. 71, Ankara 2007, s. 174-199.

LASKI, Harold J., *Düşünce Özgürlüğü*, Çev: Yücel Sayman, Dönem y., İstanbul 1966.

LINZ, Juan J., *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev: Ergun Özbudun, Siyasi İlimler Türk Derneği y., Ankara 1984 (?).

MAGID, Henry M., *Mill and the Problem of Freedom of Thought*, Social Research, Vol. 21, No. 1 (Spring 1954), in. <http://www.jstor.org/stable/pdf/40982370.pdf> (31.12.2017), s. 43-61.

METE, Ömer, *Anılarda Takrir-i Sükun Dönemi Uygulamaları (1925-1929)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

MILL, John Stuart, *Hürriyet Üstüne*, Çev: Mehmet Osman Dostel, Liberte y., Ankara 2004.

MUMCU, Ahmet/ KÜZECİ, Elif, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 7. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2015.

MURDOCH, Jim, *Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin 9. Maddesinin uygulanmasına dair kılavuz*, Çev. Defne Orhun, Avrupa Konseyi y., Belçika 2007, in. http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/el_kitaplari/dusunce.pdf (03.06.2016).

NAL, Sabahattin, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 4, Ankara 2002, s. 66-93.

NALBANT, Atila, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnsan Haklarının Korunması I: Sözleşme ile Güvence Altına Alınan Haklar ve Özgürlükler”, Ünite 6, in. İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Ed. Ayşe Işıl Karakaş/ İlker Gökhan Şen, Anadolu Üniversitesi y., Ankara 2015, s. 92-114.

OKUMUŞ, Ali, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de İfade Hürriyeti*, Adalet y., Ankara 2007.

OKUR, Zeki, “İş Hukukunda İşçinin Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, Kamu-ış; C. 8, S. 4, 2006, in . <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/842.pdf> (11.11.2016).

ÖKTEM, Niyazi, *Özgürlük Sorunu ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi y., İstanbul 1977.

ÖZ, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin y., Ankara 1996.

ÖZBEY, Özcan “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları”, AÜHFD, C. 62, S. 1, Ankara 2013, s. 93-146.

ÖZEK, Çetin “Kitlesel İletişim Özgürlükleri”, in. İnsan Hakları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 153-178.

POST, Robert, *Participatory Democracy and Free Speech*, Virginia Law Review, Vol. 97, No. 3 (May 2011), in. <http://www.jstor.org/stable/pdf/41261516.pdf> (31.12.2017), s. 477-489.

SAĞLAM, Fazıl, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi yay, Ankara 1982.

SCHAUER, Frederick, *İfade Özgürlüğü Felsefi Bir İnceleme*, Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2002.

SPITZ, David, *Antidemokratik Düşünce Şekilleri*, Milli Eğitim Bakanlığı y., İstanbul 1969.

SUNAY, Reyhan, *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu y., Ankara 2001.

SUNGU, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, in. Tanzimat 2, Milli Eğitim Bakanlığı y, İstanbul 1999, s. 777-857.

TANÖR, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, 2. bs., Beta y., İstanbul 1991, (İki Anayasa).

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)*, YKY, 14. Bs. İstanbul 2006, (Osmanlı-Türk).

TANÖR, Bülent, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi y., İstanbul 1969, (Düşünce Hürriyeti).

TANÖR, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS y., İstanbul 1990, (İnsan Hakları).

TAŞDELEN, H. Musa, *Siyaset Sosyolojisi*, 4. bs., Kocav y., İstanbul 2015.

TEZİÇ, Erdoğan, “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, Anayasa Yargısı 7, Anayasa Mahkemesi y., Ankara 1990, s. 29-46.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, İletişim y., 5. Bs., İstanbul 2011, (Siyasal Partiler).

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938]*, Cilt I, 2. bs. İstanbul Bilgi Üniversitesi y. İstanbul 2003, (Gelişmeler).

TURAN, Erol, “*Siyasal Katılma*”, in. Siyaset Sosyolojisi, Ed. Orhan Gökçe, Çizgi Kitabevi, Konya 2016, s. 197-208.

TURGUT, Nükhet, *Siyasal Muhalefet: Batı Demokrasileri- Sosyalist Ülkeler- Türkiye*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1984.

TÜMAY, Murat, *Kişilik Hakları ve Basın Hürriyeti Çatışmasında İfade Hürriyeti Dengesi*, Anayasa Yargısı 32, Anayasa Mahkemesi y., Ankara 2015, s. 355-378.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Ankara 2011.

UYGUN, Oktay, “*Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda İfade Özgürlüğünün Sınırlanması*”, in. Kamu Hukuku İncelemeleri, 2. bs., On iki Levha y., İstanbul 2013, s. 127-197.

UYGUN, Oktay, “*Demokrasinin Çoğunlukçu ve Çoğulcu Modelleri: İki Bin Beş Yüz Yıllık Bir Tartışmanın Analizi*”, in. Kamu Hukukçuları Platformu ‘Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları’ Toplantısı, Türkiye Barolar Birliği yayını, Ankara Ocak 2011, s. 22-76.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “*Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri*”, in. Tanzimat 2, Milli Eğitim Bakanlığı y, İstanbul 1999, s.757-775.

ÜLKER, İbrahim, *İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Çalışmaları*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 1, Y. 2015 Konya, s. 177-200.

WEAKLIEM, David L., “*Kamuoyu, Siyasi Tutumlar ve İdeolojiler*”, Çev. Duygu Tanış, in. Thomas Janoski ve diğerleri, Siyaset Sosyolojisi, 2. bs, Phoenix y., Ankara 2013, 283-307.

YAĞMUR, Hüseyin, *Sosyal Medyanın Siyaset ve Kamuoyunu Yönlendirmedeki Rolü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.

YALÇIN SANCAR, Türkan, “*Yine Düşünce Özgürlüğü, Yine 301. Madde*”, in. İfade Özgürlüğü İlkeler ve Türkiye, Ed. Tanıl Bora, İletişim y., İstanbul 2007, s. 115-141.

YAVUZ, Bülent, “*Çoğulcu Demokrasi ve İnsan Hakları*”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Y. 2009, S. 1-2, Ankara, s. 283-302,

YILDIRIM, Mustafa, “Düşünce Özgürlüğü Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 1, Ankara 1999, s. 189-193.

YILMAZ, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, Genişletilmiş 5. bs. Yetkin y., Ankara 1996.

YURDAKUL, Hasan, *Medya ve Siyaset Perspektifinden Kamuoyu*, Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR), C. 1, S. 2, 2016, s. 81-90.

YÜKSEL, Erkan, “Kamuoyu Oluşturma” ve “Gündem Belirleme” Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir 2007/1, s. 571-586.